

Hrvatski krajevi u djelu Martina Schwartnera Prilog istraživanju *Staatskunde*

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća mnogi autori iz Habsburške Monarhije pišu etnografsko – statističke studije o svojoj zemlji. U njihovim su radovima, u većoj ili manjoj mjeri, zastupljene i hrvatske pokrajine. Među autore koji u svojim radovima analiziraju i naše krajeve spada i Martin Schwartner, profesor i bibliotekar Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Pešti. Cilj ovoga rada je proučiti način na koji navedeni autor javnosti prenosi i ocrtava ovdašnju situaciju, kojim se izvorima pritom služi i kakve zaključke donosi.

Uvod

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća brojni autori u Europi i svijetu počinju prikupljati etnografske i statističke podatke o svojim zemljama ili, pak, o krajevima u kojima službuju ili koje posjećuju, a koje poslije publiciraju u obliku knjiga, studija ili edicija, poput enciklopedija i leksikona. I u Habsburškoj Monarhiji mnogi autori pokazuju interes za takav rad, poput Ch. C. Andrea, S. Bechera, J. Csaplovicsa, K. Czoerniga, J. A. Demiana, J. Engela, C. B. Hietzingera, J. M. Liechtensterna, P. Magde, M. Schwartnera i mnogih drugih. U pravilu, njihovi radovi obuhvaćaju i hrvatske pokrajine. Naravno da su oni utjecali na naše autore koje su pretendirali tom „žanru“, poput D. Seljana, koji je u svom djelu *Zemljopis pokrajina ilirskih ili Ogledalo zemlje* (Zagreb, 1843.) slijedio njihove primjere, kako stilski i sadržajno, tako i metodološki.

U ovom radu ću analizirati podatke koje u svojoj trodijelnoj studiji *Statistik des Koenigreichs Ungarn* (Pest, 1798., te znatno prošireno izdanje, Ofen, sv. I, 1809. i sv. II i III, 1811.) donosi Martin Schwartner, profesor i bibliotekar Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Pešti. Kao što će se vidjeti, Schwartnerove studije koje izlaze na prijelazu stoljeća, donose vrlo ograničene podatke o našim pokrajinama jer autor naprosto ne može doći do egzaktnijih i opširnijih. Naime, Hrvatska i Slavonija sve do 1850/1851. nisu sustavno prikupljale statističke podatke i objavljivale ih. S druge strane, o Vojnoj krajini postoje službeni podaci te stoga i Schwartner o njoj više piše. No, situacija se korjenito mijenja već 30-ih godina 19. stoljeća, a posebice sredinom stoljeća. Autori koji tada objavljuju etnografsko – statističke

studije imaju na raspolaganju mnogo više izvora iz kojih crpe podatke, a time i kompleksnost njihovih djela postaje veća. Također je važno napomenuti relevantnost Schwartnerovih studija za druge narode iz Monarhije. Sada su im podaci do kojih ranije nisu mogli doći „nadohvat ruke“ te su u mogućnosti komparirati svoje krajeve s podacima koje ove studije donose, kao i planirati daljnje poduhvate u vlastitoj zemlji.

Povezanost historijske znanosti i statistike

Etnografsko – statističke studije su svojevrsna istraživanja i kao takva predstavljaju povijesne izvore za vrijeme i krajeve koje opisuju i analiziraju. P. Korunić navodi deset kategorija o kojima te studije svjedoče, a to su: vjera stanovništva, pripadnost jezičnim zajednicama, pripadnost regionalnoj ili nacionalnoj kulturi, stupanj obrazovanja stanovništva, pripadnost „domovini“ u kojoj žive, rodne strukture, socijalni položaj ljudi, odnos grad – selo, broj i status civilnog i vojnog stanovništva i, na koncu, podaci o postojanju etničkih grupa i etničkih zajednica na određenom teritoriju.¹

Vrlo je važno ovdje upozoriti da je većina navedenih autora koji su se bavili pisanjem etnološko – statističkih studija bila zaposlena u državnoj službi, jer će nam to pomoći rasvijetliti motive koji su ih inspirirali na pisanje svojih vrlo opsežnih i kompleksnih studija. Različitih su struka (geografi, statističari, lingvisti, etnografi...) te su upoznati s radovima svojih „kolega“ i u svojim se djelima koriste njihovim podacima, hvale njihova istraživanja ili ih, pak, kritiziraju i ispravljaju. Uzmimo za primjer Andrea, koji se u predgovoru svog rada *Neueste Zahlenstatistik der europaeischen Staaten* (Stuttgart/Tuebingen, 1823.) doslovno obrušava na studije Liechtensterna te tvrdi da su podaci koje on iznosi netočni i da ne smiju služiti kao putokaz drugim istraživačima!² Schwartner u svojoj studiji koristi podatke Demiana, Liechtensterna, Bisingera, Engela i drugih. Dapače, za njihove radove drži da su pravi „izvori statistike“, uz bok državnim, pokrajinskim i gradskim ispravama i dokumentima, kao i tisku.³

Svi ovdje spomenuti autori u predgovorima svojih knjiga obrazlažu motive zbog kojih su se primili tog posla. Csaplovics piše da je „promatranje stvorilo ideju za putovanjem, potragom, za sistematskom i sveobuhvatnom etnografijom“.⁴ Hietzinger drži da ne treba opisivati sadašnjost, već ju objašnjavati, a objašnjenja su moguća samo ukoliko se zagrabi duboko u povijest. Nadalje tvrdi da je metoda

¹ KORUNIĆ 2009.

² ANDRE 1823: 8-12.

³ SCHWARTNER 1809: 12.

⁴ CSAPLOVICS 1829: 12.

koja će omogućiti znanstvena objašnjenja upravo - statistika.⁵ Liechtenstern u djelu *Handbuch der historischen Wissenschaften* (Leipzig, 1823.) zasebno poglavlje imenuje *Statistika kao historijska znanost*. Drži da je statistika „jasna i živa spoznaja nacije u svim pravcima njezina postojanja i u svim mogućim uvjetima njezina razvoja“ i kao takva neodvojiva od političke znanosti.⁶ I naš Seljan piše da bez poznavanja prvenstveno geografije i povijesti, ali i etnografije, jezikoslovlja, ekonomije, prava i statistike nije moguć napredak društva.⁷ Dakle, svi ti autori u svojim studijama od regija čine i geografske i povijesne i jezične i „etničke“ (i mnoge druge) pojmove.

Schwartner u predgovoru djela koje ovom prilikom analiziram statistiku imenuje znanost koja povezuje povijest i politiku te koja sistematski obuhvaća sve što je državni interes.⁸ Nadalje piše da je statistika „zaustavljena povijest“ (*eine Art stillstehender Geschichte*), da ju odlikuju detaljnost i sveobuhvatnost, te da sve koristi koje proizlaze iz povijesne znanosti vrijede i za statistiku.⁹ Važno je istaknuti da Schwartner uz termin „statistika“ u zagradu stavlja pojam *Staatskunde*, što bi u doslovnom prijevodu značilo nauku/znanost o državi. No, i Csaplovics svom djelu *Slavonien und zum Theil Croatien* (Pesth, 1819.) daje podnaslov *Ein Beitrag zur Voelker - und Laenderkunde*. Liechtenstern također poistovjećuje statistiku sa *Staatskunde*. Piše da niti jedna historijska grana ne ocrta državu kao *Staatskunde*, ali da poznavanje *Staatskunde* nije moguće bez znanja matematike, fizike, ekonomije, filozofije, povijesti i geografije. Također daje upute kako pristupiti i napisati *Staatskunde*: najprije treba prikupiti podatke, zatim ih komparirati s podacima iz drugih izvora, ali i s podacima iz matematike, fizike, ekonomije, prava i tehnike. Na kraju dolazi uobličavanje svih tih podataka u cjelinu.¹⁰ Naime, tadašnja se *Staatskunde* temeljila na statističkim podacima, a inicirana je od obrazovanih državnih dužnosnika. Oni u svojim istraživanjima, svojevrsnim studijama odnosa čovjeka i njegove okoline, prikupljaju i analiziraju podatke koji su neophodni državnoj administraciji zbog modernizacije zemlje. To tvrdi i B. Vranješ – Šoljan, naglašavajući da su ciljevi ekonomskih teorija koje su od kraja 18. stoljeća razvijali državni službenici bili upravljanje i povećanje državnog bogatstva.¹¹ Dakle, državi su nužna znanstvena objašnjenja. Želja i cilj autora studija je biti dio znanosti. Cilj *Staatskunde* je imati pred sobom kartu

⁵ HIETZINGER 1817: 9-13.

⁶ LIECHTENSTERN 1823: 657-658.

⁷ SELJAN 2005: 51.

⁸ SCHWARTNER 1809: 4.

⁹ ISTI: 48.

¹⁰ LIECHTENSTERN 1823: 667-668.

¹¹ VRANJEŠ - ŠOLJAN 2009: 34.

zemlje i stanovništva. Tada u državnu znanost ulazi i povijesna perspektiva, a upravo njezinu važnost Schwartner naglašava kada podcrtava povezanost statistike i povijesti. On povijest shvaća kao konstantnu statistiku.

Geografski i demografski podaci

Schwartner navodi da površina Ugarske s Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom iznosi 4720 kvadratnih milja, te za usporedbu donosi brojke dvojice drugih autora koji su se bavili tim područjem: Liechtensterna, prema kojem Ugarska s Hrvatskom, Slavonijom i Vojnom krajinom iznosi 4385 kvadratnih milja, i L. Luce, koji piše da je površina Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 5040 kvadratnih milja.¹²

Pišući o rijekama, Dunav naziva „kraljicom svih rijeka Europe“¹³ te da su mnogi potoci i rijeke Hrvatske vezani uz planine, pod što podrazumijeva da su im izvori u planinama i da njihov vodostaj ovisi o topljenju snijega na vrhovima. Nadalje, kaže da se u Slavoniji nalazi mnogo izvora ljekovite tople vode, o čemu najbolje svjedoči topografija. Naime, vrlo često imena mjesta imaju u sebi termine *Toplica* ili *Topolcza*, što dokazuje da su se mnoga razvila upravo zahvaljujući blizini izvora.¹⁴ Također ističe da u slavonskim močvarama ima vrlo mnogo komaraca i mušica.¹⁵ Zanimljiv komentar vezan uz slavonske stajačice dao je Csaplovics u djelu *Slavonien und zum Theil Croatien* (Pesth, 1819.), gdje upozorava da one izazivaju mnoge bolesti te da je uvriježeno mišljenje i gotovo nepisano pravilo da će svaki došljak imati vrućinu i groznicu, o čemu svjedoči vlastitim primjerom.¹⁶

Analizirajući stanovništvo, stavlja Ugarsku, s obzirom na broj stanovnika, u razred s Engleskom i Španjolskom, te donosi brojku da je Ugarska 1806. brojila 8.727.189 stanovnika, prema čemu izlazi da je gustoća stanovništva 1822 stanovnika na kvadratnoj milji. To je 4 puta veća gustoća stanovništva nego tada u Švedskoj, 6 - 7 puta veća nego u Norveškoj i 26 puta veća nego u SAD – u. Također zamjećuje da stanovništvo „buja“ u onim krajevima gdje plodno tlo dolazi „u paru“ s razvojem industrije, te zaključuje da u takav razvoj Ugarska u budućnosti treba ulagati.¹⁷

Pišući o Slavenima, kaže da se u Ugarskoj nalazi mnogo slavenskih sela, čiji su dijalekti vrlo različiti, a prema tome i njihova imena. Dakle, upravo jezik služi kao razlikovni faktor među njima. Slavene, s obzirom na jezik, dijeli na „narodé“ (*die Voelker*): Rusine (*Russniaken*), Srbe (*Raatzen*), koji sami sebe nazivaju

¹² SCHWARTNER 1809: 58.

¹³ ISTI: 71.

¹⁴ ISTI: 260.

¹⁵ ISTI: 241.

¹⁶ CSAPLOVICS 1819: 18.

¹⁷ SCHWARTNER 1809: 106-113.

Serbler, Hrvate (*Croaten*), Slavonce (*Slavonier*), Dalmatince (*Dalmatiner*) i Slovence (*Wandeln*).¹⁸ Evidentno je da stanovništvo identificira prema pokrajinama i teritoriju na kojem živi.¹⁹ No, kada govorimo o Schwartnerovu poimanju slaven-skih „naroda“, obavezno moramo imati na umu pitanje na temelju kojih i kakvih podataka on temelji svoje tvrdnje. Očito je da on u svom djelu iskazuje vlastito viđenje identifikacije stanovništva, a to je tzv. vanjska identifikacija ili identitet „drugoga“/„drugih“. Ona, pak, svjedoči o postojećem stanju samo-identifikacije stanovništva, odnosno o njezinom vanjskom priznanju.²⁰ Treba imati na umu stanje znanosti u prvoj polovini 19. stoljeća. Obrade sveučilišnih nastavnika predstavljaju znanstveni vrhunac onoga doba. No, pogreška bi bila pokušati te regionalne etničke identitete objašnjavati preko današnjih nacionalnih oznaka. Također je važno imati na umu da to razdoblje odlikuju masovni život na selu i masovna (u mnogo slučajeva i totalna) nepismenost, nemogućnost putovanja stanovnika te silna podijeljenost (jezična, kulturna, politička, privredna...) u mnogobrojne uske pokrajine i regije, pa stoga i ne čudi identificiranje stanovnika u skladu s regionalnom pripadnošću.

Prema vjeroispovijesti, stanovništvo Kraljevine Ugarske dijeli na katolike koji zajedno s grkokatolicima broje 4.647.832 žitelja, zatim pravoslavce s populacijom od 1.116.138 stanovnika, evangelike kojih ima 624.776 i kalviniste (*Reformierte*) s 1.002.490 pripadnika. Također piše da su u Slavoniji i Hrvatskoj katolici „domaći“ (*einheimisch*), te da u Hrvatskoj industrijalci i obrtnici – protestanti smiju živjeti samo u unajmljenim stanovima i kućama.²¹

Gospodarska razvijenost i aktivnost

Schwartner donosi mnogobrojne i raznolike podatke o djelatnostima kojima se stanovništvo hrvatskih pokrajina bavi, kao i područjima u kojima su pojedine grane jače razvijene i koncentrirane, razlog čemu je koncepcija austrijske gospodarske politike koju u to vrijeme obilježavaju doktrine čvrstog merkantilizma i kameralistike.²² Cilj mu je ukazati na situaciju u privredi analiziranih krajeva, prema čemu državna vlast može planirati daljnje troškove i dobiti „s terena“, kao i buduća ulaganja.

Za potrebe ovoga rada, ograničit ću se i fokusirati na dvije grane gospodarstva kojima autor posvećuje najviše pažnje – svilarstvo i uzgoj i preradu duhana, te na dva grada koje Schwartner imenuje svojevrsnim onodobnim „centrima“ proizvodnje i trgovine – Karlovac i Rijeku.

¹⁸ ISTI: 125.

¹⁹ Više o tome vidi: KORUNIĆ 2006.

²⁰ KORUNIĆ 2009: 21-23.

²¹ SCHWARTNER 1809: 160-162.

²² ŠIŠUL 2006: 77-101.

a) *Svilarstvo*

Schwartner piše da je u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji te u Vojnoj krajini svilarstvo vrlo razvijeno. Naglašava da danas Vojna krajina proizvodi najviše svile – 1807. je proizvela 1066 centa (*Zentner*) svile, a samo godinu ranije ta je brojka bila puno manja i iznosila je samo 546 centa. Nadalje, uzgoj svile u gradu Osijeku započeo je prije 40 godina, a manufaktura svile u Bjelovaru je čuvenija od peštanske. Zanimljiv je podatak da se u cijeloj Ugarskoj ne proizvodi svila koja se po udobnosti može usporediti s onom iz Srijema.²³

R. Bićanić tvrdi da sistemski naponi državne ekonomske politike oko podizanja svilarstva u Hrvatskoj i Slavoniji i Vojnoj krajini datiraju od Marije Terezije, koja je svojim patentom iz 1763. pozvala zemaljsku gospodu, oblasti, samostane i općine da uzgajaju bijele dudove. Nakon dvije godine dala je i premiju od 6000 forinti za unaprjeđenje svilarstva u Slavoniji. No, već prije toga je započela akcija u Vojnoj krajini. Godine 1761. uvedeno je gajenje svilaca u Slavanskom generalatu, 1764. u Varaždinskom, u Banatskom 1792., a 1787. u Lici i na Kordunu. I Bićanić ističe da se u Srijemu proizvodila najbolja svila, a Srijem je također prednjačio i po apsolutnom iznosu proizvodnje. On proizvodi gotovo polovicu, a čitava Slavonija tri četvrtine cjelokupne proizvodnje Hrvatske i Slavonije.²⁴ Vrlo detaljnu analizu razvoja svilarstva u civilnoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini iznosi A. Buczynsky u članku *Razvoj svilarstva i proizvodnja svile u Hrvatskoj* (Zagreb, 2001.). Drži da je za objašnjavanje razvoja svilarstva u Hrvatskoj kraljevini bitna markantilistička i katedralistička praksa dvora u Beču. Uzgoj te kulture je bio jeftin, a od izvoza i prodaje proizvoda se moglo mnogo zaraditi. Većina proizvedene svile prodavala se u Europi, pod imenom ugarske svile, a bila je „jača, teža i trajnija“ od francuske i talijanske svile. Svilarstvo je u našim krajevima napredovalo do 1848. godine. Tada Habsburška Monarhija gubi Lombardiju, u kojoj se prerađivalo i proizvodilo 90% hrvatske svile. Godine 1855. javlja se bolest dudovih svilaca koja je gotovo uništila ovu vrlo osjetljivu kulturu. Od tih se udaraca „naše“ svilarstvo nije uspjelo oporaviti.²⁵ M. Kolar se s tom tezom ne slaže i drži da je svilarstvo i kasnije itekako uspješno, jer se za to zalaže Hrvatsko – slavonsko gospodarsko društvo. Navedena autorica u svojoj monografiji o povijesti razvoja svilarstva na hrvatskim područjima ističe kako niti za jednu gospodarsku granu nije bilo tiskano toliko priručnika i knjižica s uputama kao što je to bilo za svilu te da državni organi sustavno prate ukupan uzgoj svile. Spomenute su upute tiskane različitim pismima i na

²³ SCHWARTNER 1809: 339, 375-378.

²⁴ BIĆANIĆ 1951: 146-147.

²⁵ BUCZYNSKY 2001: 171-181.

svim govornim jezicima na području tadašnje Hrvatske.²⁶ Zanimljivo je da još i danas imamo nekoliko toponima čiji nazivi podsjećaju na svilu: Svilaj kod Broda, Svilna kod Pleternice, Sviloš kod Iloka i Svilno kod Grobnika, gdje se svila vjerojatno skladištila prije otpreme u Lombardiju.²⁷

Sljedeća tablica donosi podatke o proizvodnji svilenih kokona²⁸:

	1783. (bečkih funti)	1808. (bečkih funti)	1840. (bečkih funti)
<u>Gradanska Hrvatska i Slavonija:</u>			
Županija zagrebačka	?		7 489
Županija varaždinska	?		6 215
Županija križevačka	4 914		14 328
Županija virovitička	12 155		17 840
Županija požeška	3 835		11 996
Županija srijemska	13 247		56 889
Rijeka, Bakar, Kraljevica	?		6 450
Ukupno:	34 151		121 577
<u>Vojna krajina:</u>			
Karlovački generalat		1 160	
Banijski generalat	3 657	11 690	
Varaždinski generalat	15 074	38 898	
Slavonski generalat	23 669	78 561	
Ukupno:	42 400	130 309	215 400

F. Potrebica u radu *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini* (Sl. Požega, 1985.) donosi podatke o svilogojstvu u tom kraju, gdje je ono naišlo na plodno tlo. Za unaprjeđenje svilogojstva bili su već u 18. stoljeću postavljeni nadzornici koji su se brinuli za kulture svile i dudova stabla. U razvoju tamošnjeg svilogojstva

²⁶ KOLAR 2007: 10-11.

²⁷ ISTA: 17.

²⁸ BIĆANIĆ 1951: 148.

posebno se istaknuo Antun Janković. Već krajem 18. stoljeća postoje rasadnici u Kutjevu, Pakracu i Cerniku, a početkom 19. stoljeća niču novi rasadnici u Požegi, Kutini, Velikoj i još jedan u Kutjevu. U Požegi se 1767. nalazila manufaktura za odmatanje svile, koja je bila u vlasništvu države i smještena u kući dr. Vatroslava Thallera, a djevojke koje su obavljale taj posao podučavane su u Budimu.²⁹

b) Uzgoj duhana

Bićanić piše da se još početkom 19. stoljeća gotovo u svakom gradu Hrvatske nalazila po jedna manja manufaktura za motanje cigara, dok ih je u Rijeci čak desetak. Zajedno su na godinu prerađivale oko 9500 centi duhana. Duhan se također prerađivao i u Požegi, „sjedištu najboljeg rajona za proizvodnju duhana u Hrvatskoj“, odakle se izvezio u Italiju. Manufakture su se nalazile i u Zagrebu, Varaždinu i Lužnici, koja je bila u vlasništvu baruna Raucha. Samo u užoj Hrvatskoj je do polovine 19. stoljeća u tim manufakturama radilo oko 1000 radnika. Kada je 1851. i u Hrvatskoj i Ugarskoj uveden državni monopol duhana, to je značilo kraj domaćim manufakturama.³⁰

Schwartner piše da duhan koji se uzgajao u Požegi nije bio vrhunske kvalitete te da na Muranu – poluotoku između Drave i Mure, velikom 16 kvadratnih milja i napučenim s 46.000 stanovnika, većinom Hrvata – rastu listovi duhana najveći koje je vidio u životu.³¹ Zanimljivo je njegovo imenovanje riječkog trgovca Naisa, kao vrlo uspješnog i poznatog trgovca i „oplemenjivača“ duhana iz Ugarske.³²

c) gradovi Karlovac i Rijeka

Schwartner tvrdi da je Karlovac po „živosti trgovine“ prvi grad u Hrvatskoj. „Trgovački duh“ (*der Handelsgeist*) je u gradu očevidan te, k tome, jedinstven u Hrvatskoj.³³ Zbog činjenice da iz Karlovca polazi Karolinska cesta, grad je ključan i nezaobilazan za komunikaciju Ugarske s Jadranskim morem. No, zbog snijega na planinama, putovanje *Karolinom* nije uvijek moguće tijekom zime i proljeća, a niti putovanje Kupom nije posve sigurno ljeti zbog niskog vodostaja koji se tada javlja. Naime, putovanje *Karolinom* od Karlovca do Rijeke je vrlo skupo. Put od Karlovca do obale je više od četiri puta kraći nego put od Szegedina do Karlovca, a puno skuplji i dugotrajniji zbog bregovitog i stjenovitog terena.³⁴ Zbog teškog

²⁹ POTREBICA 1985: 17.

³⁰ BIĆANIĆ 1951: 160, 218-219.

³¹ SCHWARTNER 1809: 336.

³² ISTI: 333.

³³ ISTI: 413-416.

³⁴ ISTI: 432-433.

terena ceste i znatnih sredstva koja su iziskivala njezino održavanje, rješenje se potražilo 1801. u osnivanju društva za regulaciju Kupe i izgradnju trgovačkih putova od Broda na Kupi do Rijeke. No, rješenje je došlo 1809. izgradnjom *Lujzijane*, koja je svojom širinom od 8 metara i pokrovom od makadama odgovarala tadašnjim modernim predodžbama o izgradnji i izgledu cesta.³⁵

Bičanić navodi preradu drva kao jednu od dominantnih grana karlovačke manufakture, dok Schwartner šire piše da se tvornica drva nalazi u predgrađu Karlovca, obuhvaća 1500 vagana (*die Metze*) i mjesečno broji 15 guldena dobiti.³⁶

Rijeku Schwartner naziva gradom koji po „umjetničkoj marljivosti“ (*der Kunstfleiss*) prednjači u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji.³⁷

P. Puhmajer drži da je „urbani krajolik“ Rijeke već u drugoj polovini 18. stoljeća bio iznimka u odnosu prema gradovima onodobne Hrvatske.³⁸

I Schwartner piše kako je Rijeka u mnogočemu iznimka. Tako kaže da su mjere i novac u tom gradu „jedinstveni“. Lakat (*die Elle*) se tu naziva – braccio, pola oke/polovina (*die Halbe*) – boccale, oka – wres, wagan (*die Metze*) – star; Lira iznosi 20 Soldi, Grosso – 5, Dvanajsticza – 12, Peticza – 30, Zwanziger – 35 itd.³⁹ Donosi i podatke o godišnjem uvozu i izvozu luke Rijeka 1783. – 1790. Dok je 1783. uvoz Rijeke (s Bakrom, Crikvenicom i Novim) iznosio 1.302.060 florina, a izvoz 1.053.672 florina, 1790. uvoz se penje na 2.906.500 florina, a izvoz na 1.785.701 florina. Nadalje, 1800. u Rijeku je došlo preko 900 brodova, a prema pisanjima riječkih trgovaca, čak 2000.⁴⁰

Vojna krajina

Veliku pažnju i velik dio drugog i trećeg dijela studije (1811) Schwartner posvećuje opisu i analizi Vojne krajine, a razlog je evidentan – za to područje ima mnoštvo podataka iz mnogobrojnih popisa stanovništva.

„Tipični graničar“ (*die allermeisten Graenzer*) je, prema njegovim saznanjima, pravoslavne vjeroispovijesti i vrlo marljiv. Tamošnja gospodarstva su u velikom broju zajednička (odnosno, zadružna), pod vladavinom najstarijeg muškarca, kojeg se naziva *Goszpodar*. On je fizički i moralno vrstan. Uz njega, postoji i ženska glava kuće – *Goszpodaricza*, prema kojoj se odnosi s poslušnošću i pažnjom. U

³⁵ ŠIŠUL 2006: 77-101.

³⁶ SCHWARTNER 1809: 416.

³⁷ ISTI: 350.

³⁸ PUHMAJER 2006: 29-45.

³⁹ SCHWARTNER 1809: 397.

⁴⁰ ISTO: 430-431.

kućanstvu nitko nije bez obaveza. Sva imovina je zajednička, a privatna imovina nije dozvoljena. Ukoliko član napusti kuću bez dopuštenja i ode živjeti u drugu, u „staroj“ se kući „odjeljuju“ od njega. Nasljeđivanje je isključivo po muškoj lozi, dok djevojke (kćeri) kada se udaju i odu živjeti u muževu kuću, dobivaju miraz i obitelj im plaća sve troškove vjenčanja.^{41 42}

O. Utješenović Ostrožinski, i sam krajiško dijete, privržen ustanovi kućnih zadruga, naveliko raspravlja o zadrugama u „spomen-spisu“ „Die Hauskommunionen von Suedslaven“ (Wien, 1859.). Za njih kaže da „imaju duboke korijene u prirodi slavenske porodice i psihološkom karakteru južnoslavenskih naroda.“⁴³ Tvrdi da u zadrugama prosječno živi 10 – 12 osoba te da, uz zajedničko vlasništvo cijele zadruge, članovi mogu imati i svoje vlastito, a koje stječu pređenjem i tkanjem žena i muškom izradom kućnih i poljskih alatki.⁴⁴

Važno je pritom dodati da se Schwartner obilato služi podacima drugih autora koji u svojim djelima analiziraju Vojnu krajinu, prvenstveno J. A. Demiana (*Statistische Beschreibung der Militaer – Graenze, Erster Band, Wien 1806.*). Zanimljivo je da u navedenom djelu Demian za „tipičnog“ stanovnika Krajine koristi epitete grub, surov i neobrazovan (*roh und ungebildet*).⁴⁵

Schwartner donosi podatke o broju stanovnika 1807., no ne navodi izvor iz kojeg ih preuzima⁴⁶:

Regiment Lički	52.734 stanovnika
Regiment Otočki	46.131 stanovnika
Regiment Ogulinski	44.940 stanovnika
Regiment Slunjski	45.750 stanovnika
Ukupno: Karlovački generalat	193.355 stanovnika

Uz broj stanovnika Karlovačkog generalata, donosi i podatak o stanovništvu Regimente Đurđevačke, koja broji 50.684 stanovnika, i Varaždinskog generalata, s populacijom od 104.070 ljudi.

⁴¹ SCHWARTNER 1811: 307-315.

⁴² Hietzinger za krajiške zadruge (*Communien*) piše da u pravilu broje 20-30 članova, no da se nade i onih u kojima obitava čak 70-80 članova. HIETZINGER 1817: 187.

⁴³ UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI 1988: 28-32.

⁴⁴ ISTO.

⁴⁵ DEMIAN 1806: 48.

⁴⁶ SCHWARTNER 1811: 314.

Usporedbe radi, Demian donosi podatke za 1802. godinu:⁴⁷

Regiment Lički	49.024 stanovnika
Regiment Otočki	45.395 stanovnika
Regiment Ogulinski	41.961 stanovnika
Regiment Slunjski	42.614 stanovnika
Ukupno: Karlovački generalat	182.733 stanovnika

Demian također citira Liechtensterna, odnosno njegove brojke o populaciji **Karlovačkog generalata** za 1799., prema kojem je ona iznosila 171.074 stanovnika.⁴⁸

Treći, pak, autor, Hietzinger, donosi drugačije podatke. Njegovi podaci za **Karlovački generalat**⁴⁹ su sljedeći:

1798.	167.771 stanovnika
1799.	171.674 stanovnika
1802.	182.733 stanovnika
1803.	188.583 stanovnika
1806.	188.365 stanovnika
1807.	193.355 stanovnika

Također ima podatke za **Varaždinski generalat**⁵⁰:

1798.	105.744 stanovnika
1799.	103.244 stanovnika
1802.	101.902 stanovnika
1803.	104.155 stanovnika
1806.	103.591 stanovnika
1807.	104.070 stanovnika

⁴⁷ DEMIAN 1806: 40.

⁴⁸ ISTO.

⁴⁹ HIETZINGER 1817: 167.

⁵⁰ ISTI: 168.

D. Roksandić u dvodijelnoj studiji *Vojna Hrvatska* (Zagreb, 1988.) upozorava na nepodudaranja i neujednačenost među istovrsnim podacima iz različitih onodobnih izvora iz Vojne krajine. Te razlike objašnjava samovoljom u krajiškom društvu, ali i neodgovornošću, neosposobljenošću, čestom polupismenošću i potkupljivošću nižih krajiških upravnih vlasti.⁵¹

Schwartner citira Demiana kada govori o podjeli krajiškog stanovništva prema vjeroispovijestima. Piše da prema podacima iz 1802. u Karlovačkom generalatu živi 81.597 katolika, 4003 grkokatolika i 92.581 pravoslavac, te da pravoslavci čine 5/8 stanovništva u Slavonskoj Vojnoj krajini. U Varaždinskom generalatu su, pak, 7264 „kuće“ katoličke, a 2930 ih je pravoslavnih.⁵²

Zaključak

Za razliku od putopisa, koji je književna vrsta i čijim je autorima u cilju umjetnički oblikovati zapažanja, autori etnografsko – statističkih studija iz 19. stoljeća pretendiraju pisati „znanost“. Cilj im nije opis krajeva, već objašnjenje pojava na koje nailaze. Do tih objašnjenja žele doći koristeći znanstvene metode, prvenstveno statistiku. Drugim riječima, korištenje statistike jamči znanstvenost djela. No, njihov konačni cilj je da svojim radovima doprinesu razvoju i napretku zemlje. Naravno da se svaku od tih knjiga/studija ne smije uzeti „zdravo za gotovo“, već ju je nužno podvrgnuti kritičkoj analizi. No, to ne umanjuje njihovu vrijednost kao povijesnih izvora. One svjedoče o težnjama i željama državnih dužnosnika (i intelektualaca) 19. stoljeća, da doprinesu razvoju znanosti i, još važnije, razvoju i modernizaciji zemlje.

Te odrednice se odnose i na analizirane radove Martina Schwartnera. Iako podaci o hrvatskim krajevima u tim radovima nisu naročito opširni i detaljni, govore nam o Schwartnerovom pogledu na naše pokrajine, njezine vrijednosti i resurse. S druge strane, nisu mu niti bili dostupni službeni podaci, jer ih tada još uopće nije bilo.

Proučavanje etnografsko – statističkih studija iz 19. stoljeća predstavlja izazov, a šaroliki podaci koje te vrlo opširne i kompleksne studije donose ne koriste samo povjesničarima, već i ekonomistima, geografima, kulturnim antropolozima i sociolozima.

⁵¹ ROKSANDIĆ 1988: 16.

⁵² SCHWARTNER 1811: 315.

Bibliografija

- ANDRE, Christian Carl. 1823. *Neueste Zahlenstatistik der europaeischen und aussereuropaeischen Staaten*. Stuttgart und Tuebingen.
- BIĆANIĆ, Rudolf. 1951. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji (1750. – 1860.)*. Zagreb.
- BUCZYNSKY, Alexander. 2001. The development of sericulture and the production of silk in Croatia. *Povijesni prilozi* 21: 171-181.
- CSAPLOVICS, Johann. 1829. *Gemaelde von Ungern*. Pesth.
- CSAPLOVICS, Johann. 1819. *Slavonien und zum Theil Croatien*. Pesth.
- DEMIAN, J. A. 1806. *Statistische Beschreibung der Militaer-Graenze. Erster Band*. Wien.
- HIETZINGER, C. B. 1817. *Statistik der Militaergraenze des oesterreichischen Kaiserthums. Erster Theil*. Wien.
- KOLAR, Mira. 2007. *Svilarstvo u Hrvatskoj. Od 18. stoljeća do 1945. godine*. Zagreb: Dom i svijet.
- KORUNIĆ, Petar. 2009. Počeci etnografske statistike u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj: Etnička identifikacija i etničke strukture stanovništva, rad u tisku *Historijskog zbornika*.
- KORUNIĆ, Petar. 2006. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: HIP, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- LIECHTENSTERN, Joseph Marx. 1823. *Handbuch der historischen Wissenschaften. Erster Band*. Leipzig.
- POTREBICA, Filip. 1985. *Obrt u gradu Požegi i Požeškoj kotlini*. Slavonska Požega.
- PUHMAJER, Peter. 2006. Arhitektura Tršćansko-riječke privilegirane kompanije (1750. - 1828.). U *Doba modernizacije: 1780. - 1830.: more, Rijeka, Srednja Europa*, 29-45. Rijeka: Muzej grada Rijeke.
- ROKSANDIĆ, Drago. 1988. *Vojna Hrvatska. I. knjiga*. Zagreb: Školska knjiga/Stvarnost.
- SELJAN, Dragutin. 2005. *Zemljopis pokrajina ilirskih ili Ogledalo zemlje*. Zagreb: Dom i svijet.
- SCHWARTNER, Martin. 1798. *Statistik des Koenigreichs Ungern*. Pest.
- SCHWARTNER, Martin. 1809. *Statistik des Koenigreichs Ungern Erster Theil*. Ofen.
- SCHWARTNER, Martin. 1811. *Statistik des Koenigreichs Ungern. Zweyter und Dritter Theil*. Ofen.
- ŠIŠUL, Nada. 2006. Gospodarska politika Austrije i Rijeke 1780. - 1830. U *Doba modernizacije: 1780. - 1830.: more, Rijeka, Srednja Europa*, 77-101. Rijeka: Muzej grada Rijeke.
- UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI, Ognjeslav. 1988. *Kućne zadruge. Vojna krajina*. Zagreb: Školska knjiga/Stvarnost.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 2009. *Stanovništvo Banske Hrvatske*. Zagreb: Educa.

Croatian Regions in Martin Schwartzner's Work

The article talks about representations and analyses of Croatian regions in ethnographical – statistical studies written by Martin Schwartzner, professor from University in Pest in 1798, 1809 and 1811. From the end of the 18th century many authors from Habsburg Monarchy started exploring their regions and countries, and then publish their results in ample books and studies. In Schwartzner's books, the most information that talk about Croatian lands are about sericulture and tobacco breeding, as well as about towns Rijeka and Karlovac.

Key words: Martin Schwartzner, *Staatskunde*, ethnographical – statistical studies, Croatian regions.

Ključne riječi: Martin Schwartzner, *Staatskunde*, etnografsko – statističke studije, hrvatske pokrajine.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 43

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2011.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 43

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Damir Boras

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek),
Hrvoje Petrić (rani novi vijek), Željko Holjevac (moderna povijest),
Tvrтко Jakovina (suvremena povijest), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest),

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,
Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
znanstvenog projekta „Triplex Confinium - hrvatska višegraničja
u euromediterranskom kontekstu“

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Marko Maraković

Lektura

Julija Barunčić Pletikosić

Tisak

Hitra produkcija knjiga d.o.o.

Tiskanje dovršeno u prosincu 2011. godine

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*